

Вікторія Кордун

КОРДУН Вікторія Олександрівна — аспірантка кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Сфера наукових інтересів — російська та сучасна західна філософія XIX-XX ст.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В РАНІХ ТВОРАХ ПИТИРИМА СОРОКІНА: ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Актуальність дослідження. Період 90-х — 2000-х років став надзвичайно плідним для вітчизняної філософії, відкриває перед нею широкі горизонти: знайомство з новими іменами зарубіжної філософії і особливо — повернення імен забутих співвітчизників, повторне відкриття тих, чий погляд не вписувалися в пануючу в СРСР марксистську доктрину.

Одним з найвідоміших імен в плеяді видатних вчених суспільствознавців немарксистського напрямку є ім'я Питирима Олександровича Сорокіна — російсько-американського соціолога та соціального філософа. Період 90-х — 2000-х років для суспільних наук пострадянського простору заслуговано називають «Сорокінським ренесансом». Для галузей філософії, суміжних із соціологією, Питирим Сорокін став класиком, чий ідеї і теорії стали на один рівень з науковими надбаннями К.Маркса, А.Тойнбі, О.Шпенглера, М.Гайдеггера та багатьох інших. До ідей П.О.Сорокіна, як одного з фундаторів базових парадигм філософської думки ХХ століття, звертаються соціальна філософія, філософія історії, філософія кризи. Зростає інтерес і до праць Питирима Сорокіна, присвячених проблемам війн, революцій та інших проявів соціальної

кризи. Однією з тенденцій «Сорокінського ренесансу» є спроба замінити системою соціальних ідей П.О.Сорокіна марксистську ідеологію, що була в СРСР панівною та безальтернативною. Вказану тенденцію провокує наукова позиція самого Питирима Сорокіна, який, ідентифікуючи себе як вченого-немарксиста, ставив за мету створити політично нейтральну теорію революції, альтернативну марксистській: «Не отрицание или похвала, не апофеоз или оплёвывание революции, а изучение революции такой, какова она есть на самом деле» [17, с.33].

Головні засади цієї теорії викладено вченим у його праці, написаній в охопленій громадянською війною Росії, але виданої вже у США у 1925 р. — «Соціологія революції». На сьогодні (перевидана у Росії) вона є однією з найбільш відомих праць російського періоду наукової творчості Питирима Сорокіна.

Однак «Соціологія революції» розглядається переважно як робота з соціології (як це і було задекларовано самим її автором: «Она представляет не идеографическое описание Русской Революции, а попытку социологического анализа явлений, типичных для серьёзных и глубоких революций вообще» [17, с.26]). Тому поза увагою лишається філософське спрямування «Соціології революції», її світоглядно-етичне значення, філософське осягнення Питиримом Сорокіним проблеми соціальної революції. **Мета нашого дослідження**, таким чином, полягає у розгляді теорії революції П.О.Сорокін у філософському контексті, пошуку її філософської складової, зв'язку представлених в «Соціології революції» та супутніх джерелах філософських ідей з ідеями і теоріями західної та російської філософії кін. XIX — поч. XX ст.

Можливість всебічного аналізу теорії революції П.О.Сорокіна відкрилася перед вітчизняними вченими лише з початку 90-х. Однак, попри ігнорування ідей і теорій Питирима Сорокіна, повного забуття вченого, його персони, в СРСР так і не відбулося. В значній мірі це сталося через звернення у

своїх статтях В.І.Леніна як до поглядів Пителима Сорокіна, так і до еволюції його особистості. У «Цінних зізнаннях» Пителима Сорокіна показано як громадського діяча, щодо поглядів якого В.І.Ленін був добре обізнаним. Для В.І.Леніна Пителим Сорокін являв собою приклад політичного опонента (есера), який збагнув хибність власних політичних поглядів і врешті виявив лояльність до нового режиму (більшовицького): «Открытое и честное признание своей политической ошибки само уже по себе является крупным политическим актом» [11, с. 189]. За В.І.Леніним відхід Сорокіна від політичної доктрини есерів знаменує собою перемогу більшовиків в Росії: «в целом ряде враждующих с нами групп мы можем рассчитывать в данный момент, по крайней мере, на их нейтральное отношение к советской власти» [10, с. 199]. Згодом ставлення В.І.Леніна до Сорокіна зміниться. У статті «Про значення воявоначного матеріалізму» Пителим Сорокін для нього лише «дехто пан Сорокін», що виступає проти безрелігійного підходу до цінності шлюбу та сім'ї і належить до тієї категорії науковців, що «сочтут за величайше оскорбление, когда их назовут тем, что они есть на самом деле, т.е. крепостниками, реакционерами, «дипломированными лакеями поповщины» [9, с. 32]. Негативне ставлення Леніна до вченого і його ідей викликала стаття П.Сорокіна «Вплив війни на склад населення, його якості та суспільну організацію» [16].

Різно критичне ставлення Леніна до наукових ідей великого вченого покладено в основу широко тиражованих в радянський період наукових робіт, де П.А.Сорокіна показано як антимарксиста, а сама ленінська критика стає кращим аргументом на доказ хибності ідей «буржуазного» вченого: «В.И. Ленин рассмотрел типичный пример такого «социологического» исследования, результаты которого преподносились в статье П.Сорокина «Влияние войны на состав населения, его свойства и общественную организацию. <...> Его статья была одним из фрагментов той «социологии

Панорама історико-філософської думки

революции», которую стали активно разрабатывать буржуазные идеологи, для того чтобы дискредитировать социалистическую революцию и найти способы борьбы с нею» [3, с. 92].

Тим не менш, остаточно не піддати забуттю науковій надбанню великого вченого та його особу не дозволили не лише згадування Питирима Сорокіна у працях Володимира Леніна. Так Питирима Сорокіна, як постать на тлі подій Жовтневої революції згадується в культовій для Радянського Союзу книзі Д.Ріда «10 днів, що потрясли світ». Д.Рід пише про нього на рівні з найвідомішими персоналіями революції 1917 р.: «Здесь был <...> и сподвижник Керенского Сорокин» [13, с. 96].

У дослідженнях радянських вчених, присвячених історії Жовтневої революції, П.Сорокін згадується лише як один з представників партії есерів, чия контрреволюційна діяльність була бесплідною, приреченою на провал: «Бывшие эсеры А.Аргунов, С.Маслов и П. Сорокин ещё в декабре 1920 г. решили создать в России организацию «Крестьянская Россия», но практически ничего сделать не смогли и были выдворены из страны» [1, с. 148].

Ім'я Питирима Сорокіна як одного з «реакційних російських професорів» фігурує і у спогадах колишніх студентів факультету суспільних наук Ленінградського університету. «Реакційність», на думку С.С.Солунової, полягає у критиці вченим Леніна і більшовиків: «Особое омерзение вызывал Питирим Сорокин, правый эсер (преподавал социологию). <...> он ратовал за войну до победного конца, поносил В.И.Ленина». [15, с.41].

Однак найбільший інтерес, на нашу думку, являють собою статті більшовицьких критиків періоду початку 20-х рр. (тобто, написані до еміграції Сорокіна та одразу після його еміграції), де аналізуються наукові твори Питирима Сорокіна переважно з позиції «розвінчання» хибних ідей «буржуазного» вченого.

Дорікання стосовно надто публіцистичного, вільного викладу матеріалу Питиримом Сорокіним в його соціологічних працях лунали ще в критичних статтях періоду громадянської війни. Так, у відгуку на статтю П. Сорокіна «Війна та мілітаризація суспільства», І.Сосис пише, що стаття П. Сорокіна радше являє собою «научный фельетон» [18, с. 83], а самого вченого відносить до тих авторів, що «змішують економіку, соціологію і публіцистику» [18, с. 84]. Ще більш різку оцінку викладу матеріалу Питиримом Сорокіним дає І.Боричевський, називаючи науковий стиль вченого «учёно-обывательской болтовнёй» [2, с. 21]. Ще далі І.Боричевський іде в критиці викладених П.О.Сорокіним поглядів на суспільство, стверджуючи, що у «Системі соціології» вчений не відкрив нічого нового у порівнянні з марксизмом. А властиве Питириму Сорокіну критичне ставлення до «філософствування» у соціології розцінено І.Боричевським як критика марксистської філософії, хоча сам Сорокін на думку цього рецензента не має про марксизм «скольконибудь наукообразного поняття» [2, с. 19].

Врешті Сорокіна звинувачено у спробі «створити переворот у всіх науках», що насправді перетворює наукові здобутки вченого на «вульгарну політекономію», а сам вчений перетворюється таким чином на другого Є.Дюринга [2, с. 22].

Спроба очистити соціологію від моралізування була схвалена пролетарською (більшовицькою) критикою, зокрема М.Рейснер схвалює такий підхід як наслідування Сорокіним контівських традицій. Але спроба ця за М. Рейснером лишається тільки спробою: сам Сорокін не лише не здатен подолати моралізування при розгляді соціальних феноменів, але і зловживає неприпустимими для соціальних наук прикладами з літератури та поетичними метафорами, хоч і не має до цього «поетичного смаку» [12, с. 156].

Панорама історико-філософської думки

Таким чином, намагаючись очистити соціальні науки від зайвого моралізування, сам Пителир Сорокін не може звільнитися від «нормативних суджень» та «суб'єктивного підходу до вивчення історії» і компенсує особистим талантом власну слабкість в методології. Вчення ж Сорокіна про суспільство названо М.Рейснер «метафізикою», «философией на счёт рода человеческого» [12, с. 160].

Показовим є і те, що О.Введенський, який піддає критиці широке застосування П.Сорокіним порівняльно-історичного методу (порівняння «військового комунізму» зі східними деспотіями Стародавнього світу): «Пусть, однако, автор вспомнит, что учит логика о заключениях по аналогии» [4, с. 39] та ідентифікує Сорокіна-вченого не як соціолога, а як філософа: «Если так обстоит дело с философами, что же тогда сказать о не-философах» [4, с. 39].

Ідеалістично-волюнтаристські тенденції (роль особи в історії) були піддані «нищівній» критиці І.Боричевським, згідно якого, Сорокін, на відміну від «справжніх марксистів», не здатен зрозуміти, що саме боротьба з природою (в першу чергу — з економічними відношеннями) є головним двигуном історії, і врешті, «змінює саму людину» [2, с. 18].

Таким чином, твори Пителира Сорокіна активно обговорювалися «пролетарськими» критиками; оцінки, що даються науковим підходам вченого до феномену соціальної реальності, використаної Сорокіним методології, стилю викладу — різко негативні.

Період з середини 20-х рр. до «Хрущовської відлиги» дійсно можна визначити як період навмисного забуття як наукових надбань великого вченого, так і самої його персони: Сорокін і його твори не згадуються навіть з позицій «нищівної» критики, обумовленої пануванням марксистської ідеологемі в науках Радянського Союзу.

Сплеск інтересу до поглядів та самої постаті Пителира Сорокіна припадає на 60-і рр.: відбувається «нове відкриття

П.О.Сорокіна» як ідейного ворога, що як альтернативу ідеї перемоги комунізму в усьому світі пропонує ідею зрощення капіталістичної і соціалістичної систем. Водночас розглядаються і інші теоретичні здобутки вченого, в тому числі увагу радянських дослідників привертає теорія революції Пителима Сорокіна.

Особливу увагу автор хотіла б приділити публікації Е.П.Головка, безпосередньо присвяченої проблемі революції в творах Пителима Сорокіна [5].

Е.П.Головка відмічає вплив ірраціональної філософії на «Соціологію революції». Як аргумент — багатчисельні посилання Сорокіна на праці З.Фрейда, Г.Тарда, Е.Роса, Гартмана, А.Бергсона та ін. Однак філософським напрямком, що найбільш вплинув на концепцію революції П.О. Сорокіна він все ж вважає біхевіоризм, наголошуючи на домінанті поведінкового аспекту сорокінської теорії революції. Саме в цьому він вбачає обмеженість сорокінського підходу до розгляду феномену революції: «анализ революции подменяется анализом поведения индивида», що є підміною причини наслідком [5, с.288].

За Е.П.Головком концепція революції Сорокіна — альтернатива марксистській, але альтернатива хибна: «В силу своих классовых предрассудков ... П.Сорокин не может принять открытый Марксом великий закон движения истории Не приемлемо для него и марксистское определение революции — отсюда поиски своего собственного» [5, с. 294], а визначена Сорокіним діалектика фаз революції піддана Е.П. Головком критиці як «рух по колу», що «несмотря на верно отмеченные им [Сорокіним] две фазы в революционном развитии, остаётся безвыходным кругом» [5, с 300].

Головний висновок Е.П.Головка щодо концепції революції Сорокіна: буржуазний вчений виступає за збереження капіталістичного ладу, створює таку ідеологію, що має захистити буржуазне суспільство від революційних

Панорама історико-філософської думки

змін. Водночас, Головка відзначає, що «За свою длительную научную жизнь П.Сорокин претерпел эволюцию во взглядах на русскую революцию: от полного отрицания — к признанию её завоеваний». [5, с. 304].

Концепція революції Сорокіна стає об'єктом дослідження і в інших публікаціях Е.П.Головка. Теорія конвергенції Пителима Сорокіна трактується Головком як теорія антимарксистська, оскільки заперечує повну перемогу комунізму в світі. Розглядаючи теорію конвергенції Пителима Сорокіна, Е.П.Головка не обходить увагою і «Соціологію революції»: «Это отрицание необходимости коренного революционного преобразования капиталистической деятельности лежит в основе всех последующих изысканий П.Сорокина в области построения общества будущего» [6, с.74].

Висловлена тут прихильність Сорокіна до неревольюційних змін і перетворень суспільства розцінюється як типовий зразок підходів буржуазної соціальної науки: «Теория конвергенции Сорокина ... направлена против победы марксистского учения о неизбежности победы коммунизма на земном шаре и призвана выполнить социальный заказ буржуазии» [6, с. 74, 75]. Таким чином відмічає протиріччя поглядів Сорокіна на прогрес суспільства як відкидання шляху революційних змін і водночас — необхідність зміни буржуазного суспільства в майбутньому; саме ці дві непримиренні підходи і поєднано в теорії конвергенції Пителима Сорокіна.

В цілому, теорія революції Сорокіна проаналізована Е.П.Головком як теорія соціологічна, разом з тим, простежується і розгляд цієї теорії з філософських позицій.

Аналіз наукових надбань Пителима Сорокіна в Радянському Союзі відбувається не лише в соціологічному та соціально-політичному ключі. Так Н.І.Сербенко звертає увагу на філософсько-етичну складову наукових творів великого вченого, яка є «ключом к сущности и многим деталям его философско-социологической концепции в целом» [14, с.

3], оскільки «на всех этапах идейной эволюции Сорокин придаёт исключительно важное значение моральной стороне социального явления» [14, с. 4].

Піддає критиці концепцію революції Питирима Сорокіна Н.І.Сербенко і за те, що він не вбачав різниці між революційним насильством та «реакційними формами насилля» і замість переходу до соціалізму шляхом революції проповідував шлях «действительной любви». Сама ж ідея «альтруїстичної любові» на думку дослідниці з'явилася в творчості Сорокіна ще у 1916-1920 рр.. В концепції «действительной любви» вона вбачає «несостоятельность теоретических обоснований, утопизм рассуждений Сорокина, буржуазно-апологетический характер его идей» [14, с. 9].

Найбільш ґрунтовні дослідження, присвячені працям П.О.Сорокіна та його персоні зроблені були ще в радянський період І.О.Голосенком.

Позиція І.О.Голосенко щодо прояву філософських тенденцій в творах Сорокіна, які належать до російського періоду його наукової діяльності, на відміну від більшовицьких критиків початку 20-ї рр. радше виправдовує підхід П.Сорокіна. «Публіцистичність» та «філософічність» російської соціологічної літератури рубежу ХІХ — ХХ ст., «её подчёркнутая гуманистическая ориентация, совпадающая с литературной ориентацией на страдающего человека», витікала зі спроби популяризації соціальних ідей для широких мас і була типовою рисою російської соціології у вказаний період [7, с. 13]. Відхід П.О.Сорокіна від позицій позитивізму Голосенко вважав типовим для російських гуманітарних наук початку ХХ ст. як перехід від позитивізму до ідеалізму і ірраціоналізму з їх духом «одкровення, пророцтв, релігійної містики». Саме російській період діяльності вченого за Голосенком закладає засади всієї подальшої наукової роботи П.О.Сорокіна, а спроба подолання крайнього біхевіоризму та неопозитивізму поступово наближає погляди П.О. Сорокіна до

Панорама історико-філософської думки

ідей, висунутих М.Бердяєвим, М.Карсавіним, С.Булгаковим, тобто ідей і теорій тих, кого сам Сорокін відносив до соціальних філософів [7, с.8].

«Антимарксизм» Сорокіна на думку І.О.Голосенка мав практичне підґрунтя — контрреволюційні настрої самого Питирима Сорокіна як буржуазного вченого. А «збанкрутування» ідей Питирима Сорокіна трактувалося ним як «збанкрутування» буржуазного класу в СРСР: «гносеологическая беспомощность подобных интерпретаций сути социалистической революции в России имела и социальные корни — контрреволюционные настроения их авторов. Во всяком случае, в этом примере отчётливо видно как теоретико-методологический кризис русской буржуазной мысли сливался с политическим банкротством самого класса буржуазии в нашей стране» [7, с 39].

Наполягаючи на позакласовості власної теорії, натомість П.О.Сорокін, за твердженням І.О.Голосенка, створює «реакційну політично заангажовану теорію», як це визначали В.І.Ленін, М.Рейснер «та інші радянські марксистки» [7, с. 26]. Як висновок: всі теорії Сорокіна спрямовані проти марксистського вчення про класи, врешті — проти марксизму в цілому та проти Радянської держави.

Підсумком, узагальненням багаторічних досліджень теорій Питирима Сорокіна та його біографії стає монографія І.О.Голосенка [8].

Як окремих пласт життя і діяльності великого вченого, сприявши зміні його світогляду, спрямуванню наукових пошуків тощо, розглянуто період революції та громадянської війни. Велику увагу Голосенко приділяє роботі у есерівських виданнях, перш за все — «Волі народу»: «Была организована новая эсеровская газета «Воля народа», Сорокин стал редактором, его помощниками Миролюбов, Аргунов, Гуковский, Сталинский, Брешко-Брешковская» [8, с. 111], співпраці з О.Керенським: «А.Керенский предложил Сорокину

на выбор ряд должностей во Временном правительстве и его комитетах: помощник министра внутренних дел, директор русского телеграфа, секретарь премьер-министра. Сорокин стал секретарем по проблемам науки» [8, с. 109].

Дослідник відмічає значення сорокінської теорії революції для всієї подальшої філософії П.Сорокіна. На думку І.О.Голосенка «Соціологія революції» була найбільш резонансною, найбільш обговорюваною працею видатного вченого: «За один год им была написана обширная рукопись, её части были обсуждены на заседаниях различных обществ и встречах. Все обсуждавшие имели свой актуальный опыт революции» [8, с. 165]. Голосенко називає «Соціологію революції» «третім томом «Системи соціології» з логічної, змістовної та фактичної точки зору» [8, с. 169].

Науковий підхід Питирима Сорокіна у «Соціології революції» він класифікує як «поміrkований біхевіоризм», однак сам виходить за межі аналізу цієї роботи і як біхевіористської і, власне, соціологічної. І.О.Голосенком розглянуті такі філософські аспекти «Соціології революції» як: «втрата історичної пам'яті народу» в наслідок революції; виникнення такого феномену світогляду як «нігілізм по відношенню до власного минулого, інших культур» [8, с. 170].

Сама «Соціологія революції» за Голосенком знаменує «творчій вибух» Сорокіна, початок його плідної наукової діяльності у США [8, с. 170].

Отже, твори Питирима Сорокіна активно обговорювалися «пролетарськими» критиками; у статтях більшовицьких опонентів періоду початку 20-х рр. дано негативну оцінку як науковим підходам вченого щодо вивчення феномену соціальної реальності, так і використаної Сорокіним наукової методології та самого стилю викладу. Міждисциплінарний підхід Сорокіна до розгляду соціальних проблем у пролетарській (більшовицькій) періодиці було піддано гострій критиці і вважався негативною рисою його стилю викладу. В

цілому, російські (більшовицькі) критики доби громадянської війни класифікували наукові погляди Пителима Сорокіна як реакційні антимарксистські.

В період «Хрущовської відлиги» знов спалахує інтерес радянських дослідників щодо поглядів та самої постаті Пителима Сорокіна. Концепція революції Сорокіна стає об'єктом дослідження не лише в межах соціологічної науки; в радянській критиці простежується також аналіз цієї теорії з філософсько-етичних позицій. Разом з тим, зберігається стійка тенденція критики теорії революції П.О.Сорокіна як антимарксистської, розгляд сорокінської концепції у співставленні з теоріями класиків марксизму.

Можливість всебічного, політично не заангажованого розгляду теорії революції Пителима Сорокіна об'єктивно стає можливою лише з початку 90-х з переходом до плюралізму у наукових підходах. Філософська інтерпретація сорокінської концепції революції потребує поглиблення та подальшого розвитку.

Література

1. *Барихновский Г.Ф.* Идеино-политический крах белой эмиграции. — Л., 1978, 160с.
2. *Боричевский И.* Ортодоксальный марксизм и российско-американская резиновая социология // Книга и революция. — 1922. — № 4. — С. 18-22.
3. *Бочкарёв Н.И.* В.И. Ленин и буржуазная социология в России. — М., 1973. — 251с.
4. *Введенский А.А.* Всеобщая история // Книга и революция. — 1922. — № 5. — С. 39-44.
5. *Головко Э.П.* Социология революции в интерпретации Пителима Сорокина // Вопросы исторического материализма и критика некоторых концепций буржуазной социологии. — М.: Изд.-во МГУ, 1969. — С. 281-304.
6. *Головко Э.П.* Теория конвергенции П.Сорокина // Вестник МГУ. Серия 7. — Философия. — 1973. — № 1. — С. 66-75.
7. *Голосенко И.А.* Буржуазная социология в России на рубеже двух веков. — Автореф. дисс.

Панорама історико-філософської думки

... док. филос. н. 09.00.03 — М., 1980. — 42с. **8.** *Голосенко И.А.* Питирим Сорокин: судьба и труды. — Сыктывкар., 1991. — 246 (2) с. **9.** *Ленин В.И.* О значении воинствующего материализма. // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 45. — 1982. — М. — С. 23-33. **10.** *Ленин В.И.* Речь на собрании 20 ноября 1918 г., посвящённому чествованию В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 37. — 1974. — М. — С. 198-199. **11.** *Ленин В.И.* Ценные признания Питирима Сорокина // Ленин В.И. Полн. собр. соч. — Т. 37. — 1974. — М. — С. 188-197. **12.** *Рейснер М.* [Рец. на:] проф. Сорокин П.А. Система социологии Т. I, Т. II. // Печать и революция. — 1922. — Книга 2. — С. 155-161. **13.** *Рид Д.* 10 дней, которые потрясли мир. М., 1958. — 352с. **14.** *Сербенко Н.И.* Критика этической концепции Питирима Сорокина. Автореф. дисс. ... канд. филос. н. 09.00.01, 1982. — 29 с. **15.** *Солунова С.С.* Поступь жизни. // На штурм науки. Воспоминания бывших студентов факультета общественных наук Ленинградского университета /под ред. Проф. В.В.Мавродина. — Л., 1971. — С.40-43]. **16.** *Сорокин П.А.* Влияние войны на состав населения, его свойства и общественную организацию // Сорокин П.А. Сорокин П.А. Голод как фактор. — М., 2003. — С. 540-579. **17.** *Сорокин П.А.* Социология революции. — М., 2005. — 702 с. **18.** *Сосис И.* [Рец. на:] Сорокин П.А. «Война и милитаризация общества» // Книга и революция. — 1922. — № 9/10. — С. 82-84.

Надійшла до редакції 2.08.2008 р.